

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ERZURUM'UN İLK İŞGAL GÜNLERİ

First Invasion Days of Erzurum During World War I.

Mevlüt YÜKSEL*

ÖZ

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra açılan Kafkas Cephesinin ilk zamanlarından itibaren Rusya'nın tek hedefi Erzurum olmuş ve tüm taarruz hareketlerini bu hedef doğrultusunda yapmıştır. Erzurum'u elde edebilmek amacıyla, içinde Ermeni gruplarının da bulunduğu güçlü ve muazzam ordularla 1914 yılı Kasım ayında itibaren yapılan Rus taarruzları sonucunda 16 Şubat 1916'da Ruslar, Erzurum'u fiili olarak işgal edebilmiştir.

Bu çalışmada Erzurum'un I. Dünya Savaşı'nda işgale düşmesiyle yaşanan ilk işgal günleri incelenmiştir. Özellikle işgal sırasında halkın çektiği sıkıntılar, Rusya Hükümetinin Anadolu'nun kilidi konumundaki Erzurum'da yaptığı tahkim faaliyetleri, Ermenilerin faaliyetleri, kolonizasyon faaliyetleri ve Erzurum halkına yapılan yardımlar başlıklar halinde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Erzurum, I. Dünya Savaşı, Rusya, Ermeniler, Göç, Kolonizasyon.

ABSTRACT

Following the opening of Caucasus Front after the World War I, Erzurum became the only target of Russia, which launched all of its attacks in accordance with this target. As a result of the attacks with powerful and organized armies which also included Armenian groups since the November of 1914, the Russian managed to invade Erzurum on 16th February 1916.

In this study, the early days of this invasion are examined. Especially the problems of the population during the invasion, the fortification activities of Russian Government in Erzurum, which was then the key city to Anatolia, Armenian activities, Colonization activities, and aids for the population of Erzurum are studied under separate headlines.

Keywords: Erzurum, World War I, Russia, Armenians, Migration, Colonization.

* Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren cereyan eden önemli muharebeler¹ ve Sarıkamış Harekâtı² sonrasında asıl hedefleri Erzurum'u işgal etmek olan General Yudenich kumandasındaki güçlü Rus kuvvetleri, 1916 yılı ocak ayından itibaren Erzurum yönünde ilerlemeye başlayarak, 21 Ocak 1916'da Erzurum'un kuzeydoğusundaki Tortum'u işgal ettiler. Bundan kısa bir zaman sonra şehrin doğusundaki Korucuk-Kızılkilse hattına yerleşen Rus ordu birlikleri burada bir ay kadar kalarak Erzurum'un zaptı için hazırlanmaya başladılar. Merkezi Karargâhı Erzurum olan 3. Ordu'nun kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Erzurum'da Ruslara karşı bir savunma hattı planladıysa da şehrin hemen kuzeydoğusunda bulunan Kargapazarı Dağlarından düşman taarruzuna ihtimal verilmemesi Erzurum'un felaketini hazırladı. 1 Şubat 1916'da Rus Ordu Karargâhını Erzurum'un doğusunda bulunan Hasankale'ye nakleden General Yudenich, verdiği bir emir ile 11 Şubat günü Erzurum taarruzunu başlattı. 12 Şubat sabahı Erzurum'un doğu ve kuzeydoğusunda bulunan önemli tabyalar olan Dolangez Tabyası ve 29.

¹ Kafkas Cephesinde Rusların ilk taarruzu 1 Kasım 1914 yılında başlamış ve Sarıkamış Harekâtına kadar bu cephede önemli muharebeler meydana gelmiştir. I. Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi tarihinde Köprüköy ve Azap muharebeleri olarak bilinen bu savaşlarda 3'ncü Türk Ordusu'nu oluşturan birlikleri başarılı muharebeler vermek suretiyle her anlamda güçlü Rus birliklerini geri püskürtmeyi başarmışlardır. Bu savaşlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, I, Ankara, 1993, s. 122-323; Mehmed Emin, **Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayi-i**, İstanbul, 1338, s. 4-9; M. Larşer, **Büyük Harbde Türk Harbi**, II, (Çev: Bursalı Mehmed Nihad), İstanbul 1927, s. 335-337; Recep Balkan, "**Azap Muharebelerinde Türk ve Rus Süvarilerinin Oporetif Hareketleri**", Askeri Mecmua, Sayı:112 (Mart 1939), s.91-93; Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara 1936, s. 30-40; Guze, "**Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**", (Çev: K. Hakkı), Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 20 (1 Kanunisanı 1931), s.20-34; Mevlüt Yüksel, **I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006 s. 76-88; Kombrig N. Korsun, **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni V 1915-1916 gg.**, Moskva 1938, s. 11-15; W.E.D.Allen-Muratoff Paul, **Caucasian Battlefields A History Of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921**, London, 1953, s.240-263.

² Sarıkamış Harekâtı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **3'ncü Ordu Harekâtı**, I, s. 347-535; Köprülü Şerif İlden, **Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı**, (Haz. Sami Önal), İstanbul 2003; Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı**, Erzurum 2003; Albay Arif Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü**, (Haz: İsmail Dervişoğlu), İstanbul 2007; Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul 2004; Kaymakam Selahaddin, "**Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans**", Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 22 (1 Temmuz 1931), s.1-111, Ziya Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, (Haz: Sami Önal), İstanbul 2005.

Tümen tarafından dört günden beri savunulan Çobandede Tabyası işgal edildi. Bu olay üzerine Rus ordu birlikleri 14 Şubat 1916'da tüm cephelerden taarruza geçmiş ve bir savunma hattı oluşturulmuş olmasına rağmen 14-15 Şubat gecesinde General Prejevalski komutasındaki II. Türkistan Kolordusu Kargapazarı dağlarının önemli bir geçiş noktası olan Tafta Geçidinden ilerleyerek buradaki tabyayı işgal etti. Rus birlikleri ağır kayıplar vermelerine rağmen kısa bir müddet sonra şehrin güneyinde bulunan Palandöken dağ silsilesinde önemli bir geçiş noktası konumundaki Palandöken Tabyasını işgal ettiler. 15 Şubat gününden itibaren 3. Ordu birliklerinin merkezi karargâh emri ile şehrin doğu ve güney hatlarında bulunan Çobandede Tabyasından Palandöken Tabyasına kadar olan bilumum hatlardan batı yönünde çekilmeye başlaması ile, 16 Şubat sabahı Rusların I. Kafkas Kolordusuna ait bir Avcı Tümeni şehir merkezinin doğusunda bulunan Kars Kapı bölgesinden ilerleyerek şehri işgal etmiştir.³

1. Erzurum'un Boşaltılması ve Halkın Göçü

1915 Kasımından Rus ordu birliklerinin Erzurum istikametine ilerlemeleriyle birlikte bilhassa Hasankale (Pasinler), Köprüköy ve Azap gibi yerler başta olmak üzere şehrin doğusunda bulunan bölgelerden başlamak suretiyle Erzurum halkı Türk birlikleri ile birlikte batı istikametine göç etmeye başlamıştı. Bu göç hareketinin kısa zaman içerisinde artarak Erzurum merkezini de içine alması ve halkın büyük kabileler halinde yaklaşan Rus ve Ermenilerden korunmak amacıyla batı istikametine göç etmeye başlaması, Genel Kurmay Başkanlığı ve 3. Ordu Kumandanlığını da Erzurum'un diğer kurumlarının taşınması yönünde endişeye sevk etmiştir.⁴ Rus Kafkas Ordusu'nun Ocak ayında Erzurum taarruzuna başlaması ile birlikte durumun kötüye gittiğini gören ve o sırada İstanbul'da bulunan⁵ 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, 19 Ocak 1916'da 3. Ordu Kumandan Vekili Abdülkerim Paşa'ya **“Erzurum'da savunma için yararlı olmayan ve savunmaya sekte vuracak her şey ve bunlar arasında fazla para, vilayet merkez teşkilatı, yaralı ve hastalar ile önem derecesine**

³ Yüksel, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü, s. 207-232; Ayrıca bkz. Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Mirovoy Voyni V 1915-1916 gg.* s. 106-128; Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)*, (Çev: Kaymakam Nazmi) Ankara 1935, s.304-382.

⁴ Esasında Erzurum'da bu anlamdaki ilk endişelerin işgalden daha önce başlamış olduğu, Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 7 Aralık 1915 tarihinde, savaş nedeniyle Erzurum Vilayet Meclisi'nin bu sene toplanamayacağını merkez'e bildirmesinden anlaşılmaktadır. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Dâhiliye Nezareti (DH), Şifre Kalemi (ŞFR), Dosya No: 64, Belge No:15).

⁵ Ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın isteği üzerine, ilkbaharda yapılması düşünülen taarruzun ayrıntıları hakkında görüşmek üzere 7 Ocak 1916'da Erzurum'dan karayolu ile İstanbul'a gitmiştir. Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.121.

göre şahısların Erzincan'a naklinin başlatılması" şeklinde bir emir vermiştir. Abdülkerim Paşa'nın, Mahmut Kamil Paşa'ya, bu emrin uygulanması ile artacak heyecan'ın muharebenin gidişatına olumsuz etki yapacağını, Erzurum'un boşaltılmasına yetecek ulaştırma araçlarının bulunmadığını ve askere yardımcı olmak üzere teşkil olunan Müdafaa-yı Milliye taburları⁶ erlerinin aileleriyle birlikte gideceğinden asker arasındaki düzenin bozulacağı gibi nedenlerden dolayı, bu emrin uygulanmasının uygun olmayacağını bildirmesine rağmen, emir ve muharebe gereği olarak şehrin boşaltılmasına başlandı.⁷

Erzurum'un boşaltılması tıpkı emirdeki gibi devlet dairelerinin önem derecesine göre yapılmaya başlandı. Bu devlet daireleri içerisinde en önce taşınması gerekeni ise Erzurum Bank-ı Osman-i Şubesi idi. Bu kurum ile ilgili ilk tedbir Maliye Nezaretinin, 27 Ocak 1916'da Erzurum Valisi Tahsin Bey'e verdiği emir ile alınmış oluyordu. Bu emre göre bankada bulunan tüm altınların parayla değiştirilmesi ve bu miktarın da merkeze bildirilmesi isteniyordu.⁸ Bu işlemin tamamlanmasından sonra Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 1 Şubat 1916'da Erzurum Valisine verdiği emirde, bankanın derhal Erzincan'a taşınmasını ve gerekirse bu işlemin zor kullanarak yapılmasını istiyordu.⁹ Fakat bu kadar önem verilmiş olmasına rağmen Bankanın Erzincan'a nakledilmesi işgal öncesinde tam olarak gerçekleştirilmemiş ve banka memurlarıyla birlikte tamamen ancak işgalden 11 gün sonra, 27 Şubat tarihinde taşınabilmiştir.¹⁰

15 Şubat'ta 3. Ordu'nun Karargâhı ile birlikte Erzurum'dan ayrılarak Erzincan istikametine çekilmeye başlaması ile birlikte Vali Tahsin Bey öncülüğünde, başta Valilik ve Belediye Başkanlığı olmak üzere Posta Telgraf Müdüriyeti, Hastane gibi kurumlar da Ordu birlikleri ile birlikte Erzincan istikametine taşınmaya başlandı.¹¹ Görüldüğü üzere Erzurum'un boşaltılmaya başlanması işgalden önce başlatılmış olmasına rağmen özellikle taşıma imkânlarının çok kısıtlı oluşundan bir kısım devlet daireleri ise ancak işgalden sonra taşınabilmişlerdir. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti, taşınamayan bu kurumlara ait olan evrakların, defterlerinin ve bütçelerine ait paralarının derhal Sivas'a gönderilmesine dair bir emir yayınlamış ise de yine imkânların kısıtlı oluşundan dolayı bunlardan yalnızca para ve bütçeleri posta ile

⁶ Bu taburlar dönemin Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey tarafından halktan eli silah tutanların toplanması ile oluşturulmuş gönüllü birliklerdir. Mehmet Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 1338, s. 82; Genel Kurmay Başkanlığı, **3'ncü Ordu Harekâtı**, II, s.34.

⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3'ncü Ordu Harekâtı**, II, s. 65-66.

⁸ **BOA. DH, ŞFR**, Dos. 60, Bel. 181.

⁹ **BOA. DH, ŞFR**, Dos. 60, Bel. 201.

¹⁰ **BOA. DH, ŞFR**, Dos. 61, Bel. 134.

¹¹ Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara 1987, s.336-337.

gönderilebilmiştir. Resmi dairelere ait geri kalan diğer evrak ve defterler ise daha sonraları başka vesaitlerle gönderilebilmiştir.¹² Erzurum’da işgal sırasında resmi kurumlar arasında Alman Konsolosluğu da bulunmaktaydı. Tıpkı diğer kurumlar gibi işgalden hemen önce Alman konsolosluğu da hükümet tarafından güvenli bir şekilde önce Erzincan’a ve oradan da Sivas’a nakledilmiştir. Ayrıca Talat Paşa tarafından, Sivas Valiliğine, Alman Konsolos Kont Şobezeğ şehre ulaştığında kendisine Konsoloshane olarak kullanabileceği bir bina tahsis edilmesi, Konsolos’un sağ salim Sivas’a ulaşamaması halinde ise konsolos Kâtibi Veret’in konsolos vekili namzediyle tanınması gerektiği hususunu bildiren bir de tebligat gönderilmiştir.¹³

Başta Erzincan ve Sivas olmak üzere devlet dairelerinin taşınmak suretiyle Erzurum’u boşalttıkları sıralarda Erzurum haklı da şehre yaklaşmakta olan Rusların ve onların yanında ilerleyerek masum Müslüman-Türk halkını türlü işkenceler ile katleden Ermenilerin zulümlerine maruz kalmamak¹⁴ için yaşadıkları yurtlarını terk etmek suretiyle büyük bir göç hareketi başlatmıştı. Ruslar geliyor haberlerini duyan yaşlı genç, kadın, çocuk olmak üzere Rusların ilerleme hattındaki tüm Erzurumlular, Erzincan, Bayburt, Tokat, Amasya, Kayseri, Adana, Elazığ ve Diyarbakır istikametinde göç etmeye başlamışlardır.¹⁵

Esasında Kafkas Cephesindeki Türk-Rus savaşlarının başlaması ile birlikte Doğu Anadolu’da başlayan bu göç hareketinin Erzurum ve doğusundaki bağlı bölgelerde ilk olarak Köprüköy-Azap hattında meydana gelen muharebeler sırasında başlamış ve çok kısa zamanda Rusların ilerlemelerine paralel olarak ciddi boyutlara ulaşmıştır. Aziz Samih hatıralarında o dönemde genişleyen bu göç hareketini şu şekilde tasvir etmektedir:

“Muhacir akını Erzurum’a doğru gidiyor. Malül, ihtiyar anasını sırtına almış erkekler... Çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış, kucaklamış, kadınlar, kağnıların arkasından yürümeğe çalışan yavrular... Sorarsanız nereye gittiklerini onlar da bilmiyor. Rus askerlerinden, Ermeni taarruzlarından canını,

¹² BOA. DH. ŞFR, Dos. 61, Bel. 129.

¹³ BOA. DH. ŞFR, Dos. 61, Bel. 126.

¹⁴ Erzurum ve Civarında I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin yaptığı katliam ve mezalimler hakkında bkz. Muammer Demirel, **I. Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918)**, Ankara 1996; Betül Aslan **Erzurum’da Ermeni Olayları (1918–1920) (Hatıralar-Belgeler-Kazılar)**, Erzurum, 2005; Veysel Eroğlu, **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995, s. 158–196; Erdal İlter, **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914–1916) (Tanık ifadeleri)**, Ankara, 1999, 11–124; Zeki Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, (Tanık ifadeleri), Ankara, 1974.

¹⁵ Erol Kaya, **I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1993, s.31.

namusunu kaçırtıyor. Bu sürü sürü zavallıların kim bilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor. Doğrusu sayısını yaradan bilir."¹⁶

1914 yılı Kasım ayından itibaren bölgede Türk-Rus savaşı devam ettiği için göç çok sıkıntılı şartlarda devam ediyordu. Bazen samanlıklarda bazen de evlerde kalınmak suretiyle uzun zamanda kısa mesafeler alınmaktaydı. Diğer taraftan yoğun kış şartları da göçü daha sıkıntılı bir hale getiriyordu. Aşağı Pasin ahalisinin hemen tamamı Erzurum'a doğru irili ufaklı topluluklar halinde göç ediyordu.¹⁷ Bu muhacirlerin bir kısmı Erzurum sınırına yakın köylere sığınırken az bir kısmı da Erzurum'a yerleşti. Köylere sığınanları açlık ve dönemin belalı hastalığı tifo perişan etmekteydi. Baharın gelmesiyle birlikte bu muhacirlerin bir kısmı Erzurum'un ova köylerine yerleşti. Bir dönem zengin olanlar artık fakirleşmiş terk edilen topraklardan geçimlerini sağlamaktaydılar. Erzurum Ovası'na yerleşenler arasında Narman, Oltu gibi bölgelerden gelenler de vardı. Onlar da diğerleri ile aynı kaderi paylaşıyorlardı. Erzurum Ovası asker ve muhacirlerle dolmuştu.¹⁸

Rusların Erzurum'a doğru ilerlemeleri ve yukarıda da belirtildiği gibi 3. Ordu Kumandanlığı'nın tahliye ile ilgili emri Erzurum merkez olmak üzere yeni bir göç dalgasının başlangıcı olmuştur. Rusların yaklaşması ile paniğe kapılan halk kısıtlı imkânlar dâhilinde atlı, katırlı ve eşekli arabalarla veya yaya olarak yoğun kış şartları altında şehri terk etmeye başlamışlardır.¹⁹ Türk Ordusu'nun en sıkıntılı ve ordunun erzak ihtiyacı olduğu dönemlerde, kışın şiddetine dahi aldırılmayarak orduya sırtında veya hayvanlarla Aşkale'den Evreni,²⁰ ye Evreni'den Erzurum'a erzak taşıyan, vatan, din ve ordu selameti için bu uğurda canlarını, mallarını feda etmeyi seve seve kabul eden, çektikleri bu kadar sıkıntı karşısında "**devlet var olsun**" dan başka bir şiarı olmayan Erzurum halkı²¹ artık vatanlarını terk ediyorlardı.

¹⁶ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e**, Ankara, 1934, s. 19-20.

¹⁷ **İki Kardeşten Seferberlik Anıları, İki kardeşten Seferberlik Anıları**, (Haz: Yıldırım Sezen), Ankara, 1999, s.41-86.

¹⁸ İbrahim Ethem Atnur, "**Zihinlerde Yaşatılan Göç**" 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23-25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s. 53-54.

¹⁹ Şeref Tipi, **Pışıppa (1860-1926)**, (Haz: Canerhan Tipi), İstanbul, 2006, s. 171-175.

²⁰ Erzurum'un yaklaşık 30-35 km batısında Ilıca beldesine bağlı bulunan bir yerleşim yeridir. Günümüzdeki adı Atlıkönak olan bu bölge I. Dünya savaşı sırasında ikmal dağıtım merkezi konumundaydı.

²¹ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, s. 11; Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara, 1999, s.144.

Erzurum'dan başlayan göç hareketini yasaklamak için başta ordu kumandanlığı olmak üzere hükümetin bazı kademelerinde çeşitli görüşmeler yapan Erzurum Valisi Tahsin Bey,²² İşgal sırasında kendisinin de dahil olduğu göç hareketini ve bunu yasaklamaya çalışmasının sebebinin 16 Şubat 1916'da Talat Paşa'ya şu şekilde ifade etmiştir:

“Dün gece ordu karargâhı ile Erzurum'dan Ilıca kariyyesine geldim. Sevgili Erzurum'u fedakâr halkın bir kısmını kan ağlayarak bıraktım. Hareketimden evvel; ihtiyarları çağırdım. Erzurum'u bırakmayacağımızı, son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az zaman sonra ilk intikam ve sürür dakikalarında da yanlarında bulunacağımı, hükümetin ve firkanın namusu üzerine söz verdim.

Öpüştük ağlaştık ve ayrıldık. Bizden üç saat sonra Rus tayyaresi, hükümet konağına bomba atarak tahribat yapmış, aynı saat cephaneliğe ateş verildiğinden, ateşin şehrin bir kısmına sirayet ettiği, 11. Kolordu dümdarları ayrılırken devairi resmiye'yi telgraftane'ye, kışlalara, emvali metruke olan kiliseye, hastaneye ve büyücek binalara ateş vererek; sevgili Erzurum Moskoflara volkan halinde teslim olunmuştur ve maatteessür bu yüzden ahaliden bazı mertebe zayıyat olduğu iştirilmiştir. En karibde istirdat edeceğimiz bir memlekete böyle umumi ateş vermek taraftarı değildim ve bu ciheti kumandan paşa da tensip etmişti. Muhacereti de men için çok çalıştım. Çünkü bir metre kar ve tahtes sıfır 20 derece nisvan ve etfal'in yollarda helâk olacağını, Hasankale muhaceretinde görmüş, kanlı yaşlar dökmüş idim. Fakat Ermeni meselesi dolayısı ile Ermenilerden son derece tevahhuş eden halkın bir kısmı zapt olunamadı. İşte bundan dolayı yollarda büyük izdiham ve sefalet baş gösterdi. Muhacirinin seri ve sehil bir surette Erzincan'a sevki için bütün kuvvetimle çalışıyorum. Bahattin Şakir Bey Tercan'da sevkıyata bakacak, yol güzergâhında ikişer kilometre mesafede memurlar bırakılarak elimden gelen muavenet yapılacaktır. İnşallah ahaliyi az zayıyatla Erzincan'a sevk edeceğiz.

Erzurum'un acı sukûtu ile Bitlis ve Trabzon Vilayetleri de tehlikeye düştü. Yani Anadolu'yu Şarki'de, dört vilayette üç milyon İslam Moskof ayakları tarafından telvis olundu... Üçüncü Ordu ve cibeî namusu karış, karış kan dökerek ifa etti. Bu gün bile Erzurum ve civarında harp ederek mertçe çekiliyor.”²³

Erzurum işgalinden önce daha doğudan, Erzurum'un işgali sırasında ise Erzurum'dan göç eden muhacirlere Osmanlı Hükümeti ilgisiz kalmamaya

²² BOA. DH. ŞFR, Dos. 62, Bel. 22.

²³ Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 336-337.

çalışarak destek olmaya çalışmıştır. Bu konuda ilk olarak 3 Ocak 1916'da Hasankale ve çevresinden Erzurum ve Erzincan istikametinde göç eden sefalet içindeki muhacirlere Emval-i Metruke'den ev, Muhacirun tahsisatından para verilmek suretiyle Trabzon'a nakilleri başlatılmıştır.²⁴ Daha sonra Erzurum halkının büyük gruplar halinde göç etmeye başlaması üzerine Hükümet, Erzurum'dan batıya doğru ilerlemekte olan felaketzedelerin Sivas, Tokat, Çorum gibi şehirlere yerleştirme kararı almıştır. Fakat göç edenlerin sayısının kısa zamanda yüz binleri bulması sonucunda bu şehirlere Kayseri, Konya, Diyarbakır, Urfa, Adana, Maraş, Antep, Samsun, Yozgat, Kırşehir ve Niğde gibi şehirleri de eklenmiştir.²⁵

Üretici olmaktan çıkıp, tüketici konuma düşen muhacirler, başta iaşe olmak üzere hükümetin her türlü yardımına muhtaç durumdaydılar. Bundan dolayı, İskân-ı Aşayir ve Muhacirun Müdüriyeti tarafından bir takım önlemler alındı. Umur-ı Mülkiye Heyet-i Teftişine Müdürü Hamdi Bey, bu yoğun göçü belli bir düzene sokmak için bölgeye gönderildi. Heyet ilk olarak muhacirleri çeşitli vilayet ve sancaklarda iskânâ yönlendirirken, ikinci aşamada ise iaşe problemini çözmeye koyuldu.²⁶ Ayrıca Hükümet, göç eden ailelerin iskân ve iaşelerinde kullanılmak üzere Erzurum'daki Ziraat Bankası şubesine 5 bin lira para aktarmış ve bunun yetmemesi halinde Sivas vilayetinden para naklinin yapılması hususunda gerekeninin yapılacağı teminatını vermiştir.²⁷

I. Dünya Savaşı öncesindeki 1914 yılı istatistikleri doğrultusunda Erzurum'daki toplam Müslüman nüfusu 673.297 olduğu bilinmektedir.²⁸ Rus işgali döneminde Osmanlı Hariciye Nezaretinden İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderilen bir yazıya göre Rus istilası ve Ermeni çetelerinin tecavüzlerinden kaçmak suretiyle Erzurum, Trabzon Van Bitlis ve Erzincan bölgelerinden göç eden halkın bir milyondan fazla olduğu belirtilmiş, göç sırasında hayatını kaybedenlerin sayısı ise 701.166 olarak gösterilmiştir.²⁹ Sadece Erzurum'dan göç edenlerin sayısı ise, 1 Şubat 1919 yılında bölgede yapılan bir inceleme

²⁴ BOA. DH. ŞFR, Dos. 60, Bel. 188.

²⁵ Öğün, *Kafkas Cephesinin Lojistik Desteği*, 314–316.

²⁶ Atnur, “Zihinlerde Yaşatılan Göç”, s.59; Erol Kaya, “I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23–25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s.85.

²⁷ BOA. DH. ŞFR, Dos. 60, Bel. 86.

²⁸ Kemal H.Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev: Bahar Tınakçı), İstanbul, 2003, s.226; Justin McCarty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1998, s.41.

²⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, (1915–1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 14, Ankara, 1995, s.247.

sonucunda 448.607 kişi olduğu tespit edilmiştir.³⁰ Tüm bu istatistiklerden de anlaşılacağı üzere işgal ile birlikte Erzurum'daki Müslüman Türk ahalinin yarısından fazlasının göç ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Göç eden bu muhacirlerin bir kısmı, Bitlis, Diyarbakır, Siverek, Elazığ gibi bölgelere dağılmış olmakla birlikte büyük bir çoğunluğu Erzincan'da toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti, Erzincan'da meydana gelen bu sıkıntıyı hafifletmek üzere Samsun, Sivas, Trabzon, Elazığ gibi vilayetlerin Erzincan'a atlı arabalar göndermesi hususunda emir vererek muhacirlerin dağılımını kolaylaştırmış ve adı geçen vilayetlere sistemli bir şekilde dağıtmıştır. Göç yollarına Ermeni Çetelerinin mültecilere karşı uyguladıkları mezalim faaliyetlerini engellemek için uluslar arası propaganda çalışması da yapan Hükümet, muhacirler ile ilgili tüm bu faaliyetlerin özellikle vilayetler tarafından eksiksiz yürütülebilmesi için bir de teftiş komisyonu kurmuştur.³¹

2. Rusların İlk Faaliyetleri

İşgalden sonra Erzurum'a giren Rus birlikleri ilk iş olarak şehir merkezinde bulunan Çifte Minareli Medrese'de ve kale mescidindeki 3. Ordu'ya ait olan cephaneye el koymuşlardır.³² Bu olaydan hemen sonra halka yönelik genel bir arama faaliyeti başlatan Rus askeri birlikleri, şehirdeki hemen tüm evleri dolaşarak arama yaptıkları evlerde bulunan silah, cephane, kama ve benzeri ne kadar malzeme varsa hepsini toplamışlardır. Rus askerleri bu aramalarını yaparken sokağa çıkma yasağı uygulamışlar ve onlara kılavuzluk görevini ise şehirde yaşayan Ermeniler yapmışlardır. Ermeniler aramaları özellikle şehrin önde gelen şahsiyetlerinin evlerinden başlatmışlar ve bir kısım kişilerin de tutuklanmalarına sebebiyet vermişlerdir.³³ Bu aramalar sırasında Erzurum halkından hemen bütün erkekleri toplayarak merkezi camilere dolduran Rus askerleri topladıkları erkeklerden eli silah tutabilenleri ve fiziki açıdan iş yapabilecekleri esir etmişlerdir. Onların bu uygulamasına karşı çıkan kişilere ve halka gözdağı vermek amacıyla 7 kişiyi de kale içerisinde idam etmişlerdir.³⁴ Bu esirlerin bir kısmı işgalin ilk günlerinden başlamak suretiyle çeşitli yol yapımı mevzi kazımı gibi işlerde çalıştırılmış ve büyük çoğunluğu ise harp esiri

³⁰ Tuncay Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara 2004, s.38; Kaya, **Erzurum'dan Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, s. 43

³¹ **BOA. DH. ŞFR**, Dos. 61, Bel. 49, 112,120,138; **DH. ŞFR**, Dos. 62, Bel. 24; **DH. ŞFR**, Dos. 64, Bel. 92; **DH. Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiye (SN)**, Tahrirat Kalemi (**THR**). Dos. 70, Bel. 91.

³² Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s.97.

³³ **Tipi, Pışıppa**, s.188-189.

³⁴ **Erzurum Vilayeti'nde Vuk'u Bulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu**, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 1918, s. 61.

statüsünde başta Tiflis olmak üzere Rusya'nın çeşitli bölgelerine gönderilmişlerdir.³⁵ Arama faaliyeti hemen bir gün içerisinde tamamlanmış ve ertesi gün şehirdeki Rus kumandanlığı, Ermeni tellallar vasıtasıyla yasağın kalktığını, Erzurumluların Çar'ın güvenli hâkimiyeti altında işlerine, güçlerine bakabileceklerini halka duyurmuştur.³⁶

3. Rusların İlk İdari Teşkilatları

Rus orduları işgalden sonra Erzurum'da Mülkiye konumunda vazife yapan bir askeri idari teşkilat kurmuşlardır. Erzurum'da “**Naçalnik**” denilen bu idari teşkilatın başına ise bölgedeki en yüksek rütbeli Rus kumandanı General Kalitin isminde bir kumandan getirilmiştir.³⁷ General Kalitin şehir merkezindeki Tahtacılar Caddesinde bulunan Ezirmikli Osman Ağa Konağında* oturmuştur.³⁸

Ruslar ilk günlerde şehrin muhtelif mahallelerine “**Çans**” denilen ve Neçelik sistemi dâhilinde küçük idari teşkilatlar kurmuşlardır. Çanslar karakol mahiyetinde olup, başlarında “**Karadavoy**” denilen subaylar ve bunların emrinde yeteri kadar Rus askerinin bulunduğu daha çok güvenlikten sorumlu küçük askeri idare kurumlarıydı. Neçelik'e bağlı Çanslarda Rus kumandanlar tarafından şehirdeki her 10–15 mahalleyi temsil eden muhtarlar görevlendirilmişti. Bu muhtarlar mahallelerin bekçileri ile temasta bulunarak mahalle içerisinde olup bitenleri, yapılan yolsuzluk ve fenalıkları bağlı oldukları Çans kumandanlarına bildiren, Rus kumandanların emir ve duyurularını halka duyuran kişilerdi. Kısaca Erzurum halkı ile Rus askeri idarecileri arasında iletişimi sağlayan kişilerdi.³⁹

Çanslar, esnafa tüccara ve o dönemde çiftliklerine gidip gelmek mecburiyetinde olan köylülere işlerini serbestçe yapabilmeleri için “**Zapıska**” adı verilen özel vesikalar vermişlerdi. Rus askeri devriyeleri bu belgeyi sürekli kontrol ederek Zapıskası olmayan kişilere rastladıkları zaman toplayıp çalışma kamplarına götürmek suretiyle çeşitli işler yaptırıyorlardı. Bu işler ise hastane ve diğer resmi kurumların temizliği, Kân* yolundan merkezdeki Yanıkdere

³⁵ Rusya'daki Türk savaş esirleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.

³⁶ Tipi, **Pışıppa**, s.188–189.

³⁷ Tipi, **Pışıppa**, s.191.

* Bu konak Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler tarafından içerisine insanların doldurulup yakılması sonucu tamamen yok olmuştur.

³⁸ Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s.92, 98.

³⁹ Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s.92–93 (Hayrettin Peker'in anlattıklarından).

* Erzurum'un yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda bulunan ve bugün Dadaşkøy ismi ile bilinen bir beldedir.

mahallesine kadar olan yol hattının yapımı ve Tepeköy bölgesindeki mevzi kazımı gibi işlerdi.

Rusların Erzurum'da kurmuş oldukları bu idari yapı geçici nitelikte olup, işgal bölgeleri hakkında son nizamname ve yönetim sisteminin oturacağı döneme kadar iç güvenliği sağlamak ve çıkabilecek karışıklıklara engel olmak maksadıyla kurulmuş olan teşkilatlardı. Ayrıca bu idari teşkilatlar daha sonraki dönemde özellikle Trabzon'un işgal edilmesinden sonra başta Erzurum olmak üzere diğer işgal edilen bölgelerde kurulacak Rus yönetimi için ciddi bir alt yapı çalışması olarak kabul edilebilir.

4. Rusların Erzurum'u Tahkimi

Türk Ordusu Erzurum'un batısındaki Kop Dağı-Mamahatun (Tercan) hattına yerleştiği sırada, Rus Kafkas Ordusu Kumandanlığı, Erzurum'un stratejik, ekonomik ve sosyal durumunu iyice incelemiş, burasının yine bir kale olarak kuvvetli bir şekilde tahkim edilmesine karar vermiştir. Rus Genel Kurmayı bu amaçla bir komisyon kurmuş ve buraya Kars Kalesi'nin Topçu komutanını da almak suretiyle 1916 yılının Nisan ayından itibaren Erzurum'un yeni durumuna yönelik bir plan hazırlattırılmıştır. Erzurum'un askeri bir üs olarak yeniden tahkim edilmesine yönelik hazırlanan bu planın esasları şöyle idi:

—Erzurum kalesinin cephesini batıya çevirmek,

—Hattın kuzeyini Gâvur dağlarına, güneyini Palandöken'in kuzey batısına dayamak,

—Karagöbek Tabyası ile buradaki boğazı kapatmak ve Palandöken Tabyası'nı da güneyi kapatacak şekilde tahkim etmek,

—Gez, Ağzıaçık, Sivişli ve Çobandede Tabyaları'nı bir direnme yeri olarak güçlendirmek.

Tüm bu tahkimat işlerinin yanında, Erzurum ve kalesi etrafında bulunan savunmaya yönelik, sığınaklar, mevziiler, yollar ve tel örgülerden oluşan setler yeniden elden geçirildi.⁴⁰ Rus Genel Kurmayı, toplanan işçi ve esirler tarafından yapılan tahkim faaliyetleri ile uğraşırken maddi sıkıntı veya herhangi bir erzak sıkıntısı çekmemiştir. Çünkü Erzurum'un doğusunda bulunan Kars Kalesi bir depo mahiyetinde olup tüm ihtiyaçlar buradan temin edilmekteydi. Ruslar Erzurum Kalesi'ni top yönünden de zenginleştirmişler ve savunma mevziilerindeki top sayısını kilometre başına 7 Topa yükseltmişlerdir.⁴¹ Bu

⁴⁰ Vehbi Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, Ankara, 1942, s. 167-168.

⁴¹ Türk Ordusu Erzurum Muharebeleri başlangıcında Erzurum'u tahkim ederken km başına 5-6 Top koyabilmiştir.

topların kullanımı için eğitilmiş asker sevkiyatı da yapılarak Kars Kalesi'nin eğitilmiş subayları kısa bir zaman içerisinde buraya alınmıştır. Özellikle savunma tahkimatına yönelik çalışmalar büyük bir hassasiyetle yürütülmüş ve bu işle görevli General Vadin top bataryalarının yerlerini büyük bir özenle belirlemiş ve belirlenen bu noktalara ikişer, dörder, altışar toplu olmak üzere toplam 75 batarya kurulmuştur. Arıca Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı, Kale topçu komutanlığının emrine üç taburlu (taburlar dörder bölüklü) kale topçu alayı ve kale telefon bölüğü dahi vermişti.⁴²

Tahkim edilmekte olan yeni cephenin önemli bir işi de yoldu. Daha önce Türk Ordusu'nun yapmış olduğu yollar genel olarak Erzurum'dan tabyalara ve doğuya doğru açılmış bir yelpaze şeklindeki hatlar ve güzergâhlardan oluşuyordu. Fakat bu yollar şimdi Rusların işine yaramayacaktı. Bundan dolayı Kırkdeğirmenler üzerinden ve arkasından Egerli Dağın hemen doruğuna; Sultanseki'ye, Egerli dağ batısından Kalaylı'ya doğru, Ejder kuzeyinden Kân başına, Palandöken'den dere boyunca Gezginci yaylarına, Dolangez Tabyası top yolundan ve Çobandede'nin hemen doğusundan Köse Mehmet gediğine, Çilligöl'den, Kabaktepe doğusundan Çobandede'ye Palandöken'deki Çarıkyırtan bayırı hizasından Egerli dağa doğru, Çilligöldeki top yolundan, Değirmen taşı ve Deveboynu bayırı boyunca, Dumlu'dan Gürcü Boğazı'na doğru uzanan yeni yollar yapmışlardır.⁴³

Görüldüğü üzere Rus işgaline kadar Türk Ordusunun Doğu istikametindeki askeri harekâtları için önemli bir üs konumunda olan Erzurum Rusların hâkimiyetine girmesi sonucunda Batı istikametinde yapılacak olan askeri harekâtlar için bir üs konumunda tahkim edilmiştir.

5. Ermenilerin Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, Osmanlı Devleti Seferberliğini ilan eder etmez özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler başta olmak üzere, bu tarihe kadar isyan ve tethişe yönelik çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan çeteci Ermeniler Osmanlı Ordusu'na karşı savaşmak amacıyla gönüllü birlikler oluşturmak üzere, Kafkasya ve Rusya'ya iltica etmeye başlamışlardır. Hemen her taraftan gelen Ermeni gönüllüleri Türk Ordusu'na karşı savaşacak olan Ermeni birliklerine katılmak üzere başta Tiflis olmak üzere Kafkasya ve Rusya'daki eğitim merkezlerine gitmeye başladılar. Bunlar arasında Osmanlı Erzurum

⁴² Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, s. 169.

⁴³ Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, s. 169–173.

mebusu olan Karakin Pastırmacıyan ve Antranik gibi Ermeni ileri gelenleri de çete kumandanı olarak atandılar.⁴⁴

Çarlık Hükümeti özellikle Osmanlı Devleti'nin seferberliğini müteakiben kendi siyasi ve iktisadi hedefleri doğrultusunda Anadolu'yu ilhak etmek maksadıyla Ermenileri, bu bölgede kendisinin kuracağı bağımsız bir Ermenistan vaatleri ile kandırmak suretiyle onların bu faaliyetlerini hızlandırmaya ve kendi yanına toplamaya yönelik çeşitli tedbirler almaya başladı. Rus Hükümeti, Türk Ordusu'na karşı Kafkasya'nın çeşitli merkezlerinde eğittiği Osmanlı Ermenilerini silahlandırmaya başladı.⁴⁵ Savaşın başlamasından hemen sonra Rus Silahları ile teçhiz edilen Ermeni çeteleri Rus Ordusu saflarında, Türk Ordusu'na karşı savaşarak, işgal edilen bölgelerde masum Türk halkına karşı katliamlar düzenlemeye başladılar. Esasında Rusya bu şekilde Ermenileri yanına almakla onları kullanarak Kafkas Cephesi'ndeki yükünü azaltmayı planlıyordu.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte Rusya'da eğitilen Ermeniler, Kafkas Cephesi'nde Rus Orduları ile birlikte 3. Ordu'ya karşı savaşırken, seferberlik esnasında Rusya'ya kaçamayan bir kısım Osmanlı Ermenileri ise özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde cephe gerisindeki masum Türklere karşı toplu katliam ve mezalim faaliyetlerine başladı. Ermeniler bu faaliyetleri ile Osmanlı Ordusunu arkadan vurmaya suretiyle zayıflatmayı⁴⁶ ve bölgedeki Türk nüfusunu toplu katliamlarla azınlık durumuna düşürmeyi hedefliyorlardı. Ruslar ile Doğu Anadolu'ya giren Ermeniler ise Rusların vermiş oldukları silah ve teçhizatla Türk yerleşim bölgelerini yağmalayarak Türklere karşı başlattıkları katliamı devam ettirmişlerdir.⁴⁷ Ayrıca Rus Orduları içerisindeki Ermeniler Erzurum'un doğusundaki bölgelerden başlayarak güzergâhlarında bulunan bütün Ermeni köylerindeki Ermeni ailelerini Rusya'ya nakletmişler ve eli silah tutanları ise Rus silahları ile donatarak Köprüköy, Karakilise, Hasankale, Micingert, Eleşkirt, Narman, Oltu, Tortum, Hınıs, Malazgirt gibi kaza ve köylerde katliamlar gerçekleştirmeleri yönünde örgütlemişlerdir.⁴⁸

⁴⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, , Ankara, 1983, s.174.

⁴⁵ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Belge No: 1804, 1808, 1810, Yıl. 31,S: 81 (Aralık 1982), Ankara, s.1, 29, 39.

⁴⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, I, Ankara,2005,s.127-128, vd.

⁴⁷ Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (**ATASE**), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (**BDH**), Klasör (Kls) 346, Dosya (Dos.) 1385, Fihrist (F.) 003-54, Kls. 2820, Dos. 69, F.3

⁴⁸ **Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri**, I, Genel Kurmay Başkanlığı, s. 97-108, v.d.

Ermeniler girdikleri bölgedeki Türkleri katletmekle kalmıyor aynı zamanda bir kısım Türkleri de yanlarına alarak götürüyorlardı. Bu durumla ilgili olarak 1915'te Erzurum Valisi'nin merkeze gönderdiği bir raporda Rusların Hasankale hattından eski mevziilerine geri atıldıkları zaman Ermenilerin, Pasinler mıntikasından 2 bin den fazla sivil Türk'ü yanlarında götürdüklerini bunların bir kısmını katlettiklerini diğer kısmını da Rusya'nın içlerine sevk ettiklerini bildirmesi⁴⁹ bu durumu kanıtlamaktadır. Rus ve Ermenilerin bu faaliyetleri sadece bahsedilen bu bölgelerde değil Erzurum'un kuzeyindeki Şenkaya ilçesine bağlı olan Çatalema, Güreşken, Şenpınar ve Kaynak gibi köylerde de gerçekleştirmişler kadınları çeşitli şekillerde katlettikten sonra erkekleri de Rusya'ya sürmüşlerdir.⁵⁰

Ermeniler, Erzurum Rus işgaline düştüğü sırada yıkıcı faaliyetlerine devam ederek, özellikle şehirde halk arasında, telaş ve göç hareketi başladığında, o güne kadar iç içe yaşadıkları Erzurum halkına karşı yağma faaliyetlerine giriştiler.⁵¹ Bu durum Erzurumluların Ermenilerden çekinmesine ve tedirginliklerinin artmasına sebep oluyordu. Rusların şehre hâkim olmasından sonra Ermeniler şehrin asıl hâkimi gibi davranmaya başlamışlar ve istenmedik işlere kalkışmışlardır. Henüz işgalin ilk günlerinde Erzurum'daki çok sayıdaki Türk'ü yalan yanlış iftiralarla tutuklatmaya, hatta onları kurşuna dizdirmeye çalışıyorlardı. Ayrıca evleri arama bahanesi ile Rus askerleri ile birlikte girdikleri evlerdeki değerli tüm eşya ve paraları da yağmalıyorlardı.⁵²

Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları yağma, mezalim ve katliamlardan artık çok rahatsız edici bir seviyeye gelmişti. Öyleki bir kısım Rus Subayları dahi onların bu hareketlerinden rahatsız oluyordu. Bu durumla ilgili olarak esir bir Rus subayı başından geçen bir olayı şu şekilde ifade etmektedir:

*Birkaç Ermeni, Rus yöneticilerine giderek şehir halkının çeşitli silahları saklamış olduklarını haber verdiler güya yerini göstermek bahanesiyle silahları aramak ile ilgili görevlendirilen Rus askerleri ile birlikte giderek arama yaptıkları evde birçok kıymetli eşyayı yağmaladılar tabi ihbar edilen silahlar bulunamadı. Bunun üzerine arama ile görevli amir: " Ey Ermeniler bu sefer yaptıklarınızın cevabını vere vere Rus Postu artık hırpalandı " dedi "*⁵³

⁴⁹ BOA, Hariciye Nezareti (HR), Siyasi Kalem (SYS), Dos: 2872, Bel. 2-9.

⁵⁰ Mecit Haşimoğlu, "Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi", Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, S.2 (1 Mart 1959), Erzurum s.13-22.

⁵¹ ATASE, BDH, Kls.373, Dos. 1484, F. 9-1; Tipi, Pışıppa, s. 179, 185.

⁵² Tipi, Pışıppa, s. 192- 195.

⁵³ Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, II, Ankara, 2005, s. 89.

Erzurum ve Çevresinde yaptıkları yıkıcı ve terörist faaliyetlerini rahatça yürütebilmek amacıyla, çok iyi Türkçe bildikleri için kendilerini Kafkasyalı Müslüman olarak tanıtan Ermeniler⁵⁴ casus olarak Türk Ordusu içerisine dahi girmişlerdir. Bu durumun fark edilmesi üzerine Ordu Kumandanlığı tarafından şüpheli görünen şahısların idam edilmesine dair kanun hükmü dahi çıkartılmıştır.⁵⁵

Rusların, 1917’de Erzincan Mütarekesi⁵⁶ ile geri çekilmeye başlamaları sırasında Ruslarla birlikte Erzurum ve Doğu Anadolu’ya giren Ermenilerin katliamları artık önüne geçilmez bir hal almıştır. Ruslar çekilmeye başladıktan sonra Ermeni taburları Alay seviyesine yükseltilmiş bu alaylardan ise dörder alaylı ikişer Tümen oluşturulmuştur. Bu Ermeni Tümenlerinin yanında bir de gönüllü Ermeni Tümeni oluşturulmuştur. Bununla birlikte Tümgeneral Nazarbekoff komutasında bir Ermeni Kolordusu oluşmuş oluyordu. Rusların çekilmesini müteakip Ermeni Kolordusu tüm yetkileri kendi bünyesinde toplayarak, katliamlarına devam etmiştir.⁵⁷

6. Azerbaycan Türklerinin Yardım Faaliyetleri

Azerbaycan Türkleri, I. Dünya Savaşı’nın başlangıcından itibaren 1905 yılında Moskova’da tahsilde bulunan Müslüman Türk öğrenciler tarafından Hacı Zeynel Abidin Tagiyef başkanlığında kurulan ve amacı işgal altındaki Müslüman Türk yurtlarına yardım elini uzatmak olan Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi vasıtasıyla Rus işgali altında bulunan bölgelere yardımlarda bulunmuşlardır⁵⁸. Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi savaşın başından itibaren cemiyet üyeleri arasında yardımlar toplamak suretiyle ilk faaliyetlerini Rus işgali altındaki Kars’ta başlattı. Daha sonra Rus işgaline düşen tüm bölgelere yardım etmeye başladı. Rusların gelişi ile birlikte Türk Ordusu’nun çekilmesi ve bundan sonra Rus ve özellikle de Ermenilerin yaptıkları fenalıkları gören Cemiyet-i Hayriye

⁵⁴ ATASE, BDH, Kls. 373, Dos. 1484, F. 9-1.

⁵⁵ ATASE, BDH, Kls, 4889, Dos. 27, F. 1.

⁵⁶ Erzincan Mütarekesi için bkz. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ank., s. 138-166.

⁵⁷ G. Koganoff, **La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase**, Paris, 1927, s. 76-86. Ermenilerin Erzurum ve çevresindeki tüm bu yıkıcı faaliyetleri 12 Mart 1918 yılında I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir’in şehri kurtarmasına kadar devam etmiştir. Bu dönemde de tıpkı daha önceki gibi çekilme güzergâhlarında katliamlarına devam etmiştir. Ruslar Çekildikten sonra Doğu Cephesindeki durum ve Ermeni Faaliyetleri hakkında bkz. Korganoff, **La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase** s. 86-89; Erzincan Erzurum, ve Doğu Anadolu’nun kurtuluşu hakkında bkz. Kazım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.

⁵⁸ Haşimoğlu, **“Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi”**, s.13-22; Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin, “Anadolu Türklerine” Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000, s.56-60.

yetkilileri derhal bu bölgelere maddi ve manevi yardımlarını ulaştırmak için çalışmaya başladı. Cemiyet, başlangıçta faaliyetlerini gizli yürütüyordu. Fakat 1915 yılından itibaren Cemiyet yöneticilerinden Yusuf Caferov'un Moskova'ya gidip Çar'dan izin istemesi ve Çar'ın gerekli izni vermesi üzerine çalışmalarını alenen yürütmeye başladı⁵⁹.

Cemiyetin Müslümanlara yapacağı yardım için Çar'dan izin almasından sonra Moskova'da çıkan Rus gazetelerinde, Bakü Cemiyeti'nin yardımlarını sadece Hıristiyanlara yapması gerektiğini bildiren yazılar çıkmaya başlaması üzerine Moskova'daki Türk talebeler, Kazan Tatarlarından olan Baybekof'un evinde toplanarak Rus gazetelerine şu bildiriği gönderdiler:

*“Devletler muharebe halindedirler. Bunların kimsesiz ve düşkün olan halklarına yardım yapmak gerekiyor. Bu hayır işlerine İslamlar da iştirak etmektedirler: bhusus 1905'te Rus-Japon muharebesinde tebaası bulunduğumuz Çarlık hükümetine maddi yardımlarda bulunduk. Şimdi bu yazılar bizim milli hislerimizi rencide etmektedir. Din ve Millet farkı gözetilmeden yardımın yapılması şarttır”*⁶⁰.

Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi Rus işgali altındaki bölgelere yaptığı yardımları yalnız maddi yardım olarak sınırlandırılmamıştır. Savaş bölgesindeki yetim Müslüman çocukların toplanması ve bu çocuklar için sığınacak yetimhaneler ve aşevleri açılması görevini de üstlenmiştir. Ayrıca Müslüman-Türk harp esirlerine yardım için gizli dernekler kurulması ve bu esirler arasında çok zor şartlar altında bulunanların kaçırılması gibi faaliyetlerde de bulunmuşlardır⁶¹.

Azerbaycan'da Erzurum'un işgal edildiği haberi alınır alınmaz⁶² Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi derhal harekete geçerek, çalışmalarını bu bölgeye yaymak, bu bölge Türklerine de yardım götürmek için girişimlerde bulunmuş uzun uğraşlar sonucunda Rus Hükümeti'nden yardım konusunda izin alınabilmiş ve yardım faaliyetlerine başlamıştır. Bundan sonra cemiyet, 1916 yılı Haziran ayında General Major Han Talişinski ve İlyasov adındaki temsilcilerini Erzurum'a göndermiştir. Halkın durumu ve ihtiyaçları hakkında bir ön araştırma

⁵⁹ Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954, s.47, 87.

⁶⁰ Haşimoğlu, **“Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi”**, s.13.

⁶¹ Aslan, **Kardeş Kömeği**, s.131-164.

⁶² Erzurum'un Ruslar tarafından işgal haberi Rusya'daki bütün Müslüman Türkler arasında büyük bir acı yaratmıştı. Türklerin bu haberle müteessir olmaması için Bakü'de çıkan Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin resmi yayın organı olan Haşim Bey Vezirof'un **“Kardeş Kömeği”** adlı gazetesinde **“Keyfim Gelende”** sütununda her gün çıkan makalesinde **“Türk Orduları Sarıkamış'ta”** diye altı ay boyunca yazmıştır. (BOA. DH. Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (UMVM), Dos. 64, Bel. 15).

yapan bu temsilciler Erzurum çevresinde 16 bin harpzede Müslüman'ın bulunduğunu belirleyerek bunların listesini çıkarmıştır.

Rus işgali sırasında özellikle Rus Ordusu'nda bulunan Ermeni askerler girdikleri köy ve kasabalarda Müslümanları katletmiş, evleri yakmış, eşyalarını ve yiyeceklerini ellerinden almış olduklarından Müslüman halkın elinde hiç yiyecek kalmamış ve bu anlamda büyük bir ihtiyaç doğmuştu. Bunun üzerine cemiyet-i Hayriye ilk etapta Kars ve Bakü'den Hınıs ve Tortum gibi bölgelere un getirmeye başladı. Ayrıca cemiyet bu bölgeye bir hastane ve Müslüman sähipsiz çocuklar için gerekli sayıda yetimhane kurmuştur.⁶³

Cemiyet-i Hayriye temsilcileri Erzurum halkının ilk ve acil ihtiyaçlarını karşıladıktan kısa bir süre sonra Erzurum'dan ayrılmıştır. Fakat çok kısa bir zaman sonra Cemiyet-i Hayriye'nin bir şubesini kurmak amacıyla başka bir heyet tekrar Erzurum'a gelerek burada incelemelerde bulunmaya başlamıştır. Seyidof başkanlığındaki Cemiyet-i Hayriye ekibi gelirken işgal altındaki Erzurum halkı için de bol miktarda yiyecek giyecek ve çeşitli yardım maddeleri de getirmişlerdir. Ayrıca eğitime yönelik bol miktarda gazete, dergi ve kitap gibi malzemeler de getirmişlerdir⁶⁴. Seyidof, Erzurum'a gelir gelmez yardım faaliyetleri yanında halkın milli bilincine yönelik çalışmalar da yaparak, Erzurum halkını uyanık tutmaya çalışmış, birlik ve beraberlik içinde olmalarını telkin etmek hususunda çalışmalar dahi yapmıştır. Rus işgali sırasında Erzurum'da bulunan Refik Savaşçı, yardım heyetinde bulunan Azerbaycanlı Türklerin bu konudaki çalışmalarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Hepsi münevver kişiler olan Azeri gençleri, taassup ve hurafelerden uyuşmuş, enerjisini kaybetmiş halkın uyarılmasına çalışıyordu. Kar yağdığıında el de üşür ayakta çare küsüp bir kenara çekilmek değil çare aramak, çalışmak lazımdır diyorlardı”

Refik savaşçı Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin Azeri temsilcilerine Erzurum halkının tutumunu ise şu şekilde açıklıyor:

Halk o zamana kadar ne Azerbaycan diye bir memleket ne de Azeri Türk'ü diye bir şey işitmişti. Bunlara şüpheli gözlerle bakıyordu. Azerbaycanlı gençler güler yüzlü tatlı sözlü insanlardı. Kendilerinin kim olduğunu halka anlatmaya çalışıyorlar, rast geldiklerine ihtiyar genç kim olursa olsun selam veriyor hatır soruyorlardı”⁶⁵.

⁶³ Aslan, **Kardeş Kömeği**, s.269, 273.

⁶⁴ **Refik Savaşçı'nın Yayınlanmamış Hatıratları**, s.16.

⁶⁵ Savaşçı, **Hatıralar**, s.17.

Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi tüm bunların yanında halkın Kuva-yı Milliye çalışmalarına da destek vermiştir. Özellikle Oltu ve çevresinde Ruslarla gelen Ermenilere karşı silahlı mücadele vermiş oldan Oltu Milli İslam Komitesi'nin kurulmasına ve Oltuluların silahlanarak Ermeniler ile mücadelesine büyük oranda yardımcı bulunmuştur⁶⁶.

Cemiyet-i Hayriye liderliğinde Erzurum'a yapılan maddi yardımlar genellikle Türkistan bölgesinden elde edilmekteydi. Erzurum Cephesi'nin batıya çevrildiği dönemde, Müslüman Türklerin mağduriyetinin artması ile Türkistan gazeteleri günlük başyazılarında cephe gerisinde kalan kimsesiz kız kadın ve çocukların açlıktan öldüklerini bildirmekteydi. Kendilerinin durumunun başta Erzurum halkı olmak üzere işgal altında bulunan diğer kardeşlerine nazaran daha kötü durumda olduğunu gören Türkistan Türkleri bu kardeşlerinin yardımına koşmayı vicdanı bir mesele yapmıştır. Türkistan'ın değişik yerlerindeki ve özellikle de Orenburg'daki camilerden toplanmak suretiyle başta Erzurum olmak üzere işgal altındaki bölgelere yaklaşık 150.000 lira yardım yapılmıştır. Bunlara ilaveten Bakü'de toplanan bu yardımlara Hindistan Müslümanları dahi 4.000.000 altın göndermişlerdir⁶⁷.

Erzurum'a bağlı Hasankale, Hınıs, İspir gibi bölgelerde de yoğun bir şekilde yardım faaliyeti ile uğraşan Cemiyet-i Hayriye⁶⁸ Rusların 1917 yılında çekilmesiyle şiddetlenen Ermeni mezalimi sırasında da yardım faaliyetlerini sürdürmüştür: Cemiyet 1918 yılı başlarında Ermenilerden temizlenen bu bölgede yaptığı yardımlarla çok sayıda Türk ve Müslüman'ın yaralarını sarmıştır.

7. Rusların Kolonizasyon Faaliyetleri

Rusya, Erzurum'u işgal ettikten sonra burada çok ciddi bir şekilde kolonizasyon faaliyetlerine girişmiş ve kurmayı planladıkları idari yönetimin alt yapısını oluşturmaya başlamışlardır.

Ruslar tarafından işgal edilecek olan bölgelerde kurulacak olan idari yapı hakkında ayrıntılı olarak hazırlanmış ilk plan, Rus Ordusu Genel Kurmay Başkanlığı yetkililerinden olan Devlet Şurası Üyesi General Kuropatkin tarafından hazırlanmıştır. 1915 yılı başında hazırlanan bu plana göre Kuropatkin, işgal edilmesi düşünülen Doğu Anadolu topraklarının Erzurum ve Sivas Genel Valilikleri adı altında iki kısma ayrılmasını öneriyordu. Erzurum Genel Valiliği;

⁶⁶ Mecit Haşimoğlu, "Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi", TYED, S:4 (Aralık 1959), Erzurum, s.20.

⁶⁷ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.109-110.

⁶⁸ Cemiyet-i Hayriye'nin Erzurum ve Rus işgalindeki diğer bölgelerdeki faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aslan, **Kardeş Kömeği**, s.277-293 vd.

Erzurum, Elazığ, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Trabzon (Canik sancağı istisna olmak üzere) vilayetlerini Sivas Genel Valiliği ise; Sivas, Kastamonu vilayetlerini, Bursa Vilayetini ve Canik sancağının bir kısmını ihtiva ediyordu.⁶⁹ Görüldüğü gibi henüz işgal edilmemiş olmasına rağmen Erzurum Ruslar için ne derece önemli bir bölge olduğu gerçeği işgalden çok önce hazırlanmış olan bu planlarda ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte işgalden önce Ruslar tarafından Erzurum'da bir konsolosluk dahi kurulmuş hatta bir dönem Rus yönetimindeki Kars dahi bu Konsolosluga bağlı olarak kalmıştır.⁷⁰

Erzurum başta olmak üzere işgal edilmesi planlanan bölgelerin yönetimi ve kolonize edilmesi için diğer bir proje raporu ise 5 Nisan 1915'te Kafkas Orduları Kumandanı General Yudenich'ten geldi. Yudenich Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a gönderdiği raporda *“Ermenilerin Türkler tarafından terk edilen toprakları işletmek için buralara Ermeni kaçaklarını yerleştirmek niyetinde olduklarını, Ermenilerin bu niyetlerinin kabulünün imkânsız olarak gördüğünü, çünkü Ermenilerin işgal ettikleri toprakları savaştan sonra geri almanın zor olacağını bu yüzden işgal edilen bölgelere Ermenilerin yerleşmesini engellemek için Rus Kuban ve Don göçmenlerinin yerleştirilmesi için sınır Kazaklarının teşkil edilmesinin uygun olacağını”* belirtmiş ve bu konuda Daşkov ile anlaşmıştı.⁷¹ Böylece Rusların Ermenilere karşı olan asıl siyaseti de gün yüzüne çıkmış olmaktadır.⁷²

16 Şubat 1916'da Erzurum'un Rus işgaline düşmesinden hemen sonra Rus Başkomutanlığı **“Ermeniler Erzurum'da yerleşme hakkına sahip değildirler”** şeklinde bir emir yayınlamış⁷³ ve hemen ardından General Yudenich, Ermenilerin Erzurum'a girmelerini yasaklamıştır.⁷⁴ Görüldüğü üzere I. Dünya Savaşı'nın başında Taşnak Partisi'nin 8. Kongresinde alınan karar doğrultusunda Osmanlı Seferberliğinden kaçarak Rusya Ordusu'nda Gönüllü

⁶⁹ Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, Ankara 1990, s.95; Halit Dünder Akarca, **The Russian Administration Of The Occupied Ottoman Territories During The First World War: 1915-1917**, The Institute of Economics, and Social Sciences of Bilkent University, YYT, Ankara, 2002, s.11-12.

⁷⁰ İlber Ortaylı, **Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars**, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. IX, İstanbul 1978, s.345.

⁷¹ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, s.95.

⁷² Rusya'daki Meşrutiyetçi demokratların yayın organı olarak görev yapan Reç gazetesinin 28 Temmuz 1916 tarihli sayısında bu raporda sunulan projenin Rus Ermenilerini Türkiye Ermenilerinden ayırmak üzere Ruslarla doldurulmuş oldukça geniş bir bölge oluşturmayı amaçladığının öne sürüldüğünü bildiren bir de makale yayınlanmıştır. (Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s.637-638).

⁷³ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990, s.68.

⁷⁴ Manough Joseph Şamakian, **Empires in Conflict: Armenia and The Great Powers, 1895-1920**, New York, 1995, s.107.

birlikler oluşturan Ermeniler umduklarını bulamamışlar ve onların bağımsız Ermenistan hayallerinin başkenti olarak gördükleri Erzurum'a dahi girmeleri yasaklanmıştır.

Rus Hükümeti, Erzurum'un işgalinden hemen sonra burada kuracağı idari yapının temellerini de atmaya yönelik çalışmaları da başlattı. İşgalden hemen sonra Çar Hükümeti tarafından "Savaş Sırasında İşgal Edilen Türk Bölgelerini İdare Nizamnamesi" adı verilen düzenlemeyi yapmak amacıyla Tümgeneral Peşkov başkanlığında oluşturulan bir komisyon 1916 yılı ikinci yarısına doğru bu nizamnameyi hazırlamış, 5 Haziran 1916 yılında ise nizamname Çar tarafından tasdik edilmiştir. Nizamnameye uygun olarak Askeri Genel Valilik oluşturuluyordu. "Savaş Hukukuna Göre İşgal Edilen Türk Bölgeleri Askeri Genel Valiliği" ne General Peşkov'un kendisi atanmıştır. Dışişleri Bakanı Sazanov ise durumu bir mektupla Kafkas Valisi Nikola Nikolayaeviç'e anlatmıştır.⁷⁵ Trabzon'un işgal edilmesi ile sınırlarını biraz daha genişleten Askeri Genel Valilik kendisine tabi bulunan topraklarda polis idaresini ve adli mercileri de tesis etmiştir. Genel Vali, kendisine karşı itaatsizlik hareketlerinde bulunan, geçici idareye ve diğer makamlara karşı isyan ve mukavemet eden taabiyetindeki kişileri askeri mahkemeye verme yetkisi vardı. Bu tür faaliyetlerde bulunan kişileri askeri mahkemeye verme yetkisi Kafkas Orduları Başkumandanı için de geçerliydi.⁷⁶

Bahsedilen valiliğin kurulmasından hemen sonra Çarlık Hükümeti Yudenich öncülüğünde kolonizasyon Faaliyetlerine hız kazandı. Vali Peşkov'un da emriyle derhal Rus Kazaklarının Erzurum'a yerleştirmesi işlemi başlatıldı. Trabzon'un işgalinden sonra Ermenilerin buraya da girmesini yasaklayan Yudenich, bu bölgeleri Rus Kazak Kolonileri haline getirmeyi planlıyordu. I. Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu'nda büyük yaralıklar gösteren Ermeniler ise Peşkov ve Yudenich'in emriyle güneye doğru yerleştiriliyordu. Bu durum ise Rusya'nın Ermenilere karşı resmi bir statüde davranmadığının göstergesiydi. Bu bölgelerde Kazak kolonileri oluşturmak fikri orijinal bir fikirdi bu şekilde Kafkas sınırının düzeltilmesi amaçlanmıştır.⁷⁷

Rusya Koloni faaliyetlerini bu idari sisteme dayalı olarak tarım ve sanayi gibi ekonomik alanlarda da devam ettirmeye başladı. Bu projenin temeli ise, 5 Mart 1915'te Rus tarım Bakanı Krivoşein'in Sazanov'a sunduğu rapora dayanmaktaydı. Esası, işgal edilen bölgelerdeki tarım alanlarının ıslahı olan

⁷⁵ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, s.96-97; Akarca, **The Russian Administration of The Occupied Ottoman Territories**, s.12-16.

⁷⁶ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, s. 98.

⁷⁷ Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and Great Powers**, s. 107.

rapora göre, “*Rus Ordularının Türk Cephesindeki hareketlerinin başarılı sonuçlarının, yakın bir gelecekte Kafkas sınırlarının ıslahı ve Anadolu’daki topraklarının düzenlenmesi imkânını tasarlamaya sebebiyet verdiğini, Türkiye’nin sınır bölgesinin bir kısmının şu veya bu sebeple Kafkaslar ötesiyle birleşmesi gerektiğini, şimdiki sınırlarından Samsun’a kadar olan Karadeniz kıyılarında, portakal, limon, fındık, tütün yetiştirdiğini, zengin ormanların bulunduğunu, Erzurum ve Van vilayetlerinin ve Bitlis’in bir kısmının Rus göçmenler için çok uygun olduğunu*” bildiriyordu.⁷⁸

Erzurum ve Trabzon’un işgalinden sonra bu kolonizasyon projesi kapsamında 1916 yazına doğru Çarlık idaresi ilk başlarda 1000’er kişi bulunan beş göç müfrezesi oluşturularak bu bölgelere yerleştirmiştir. İlk başlarda 1000 Desyatın* toprağı işleme gücü hesaplanmış, ancak daha sonraları göçmenlerin sayıları işlenecek toprak miktarına göre basamak basamak azaltmıştır.⁷⁹

Çarlık makamları göçmen getirmeye başlamaları ile birlikte sadece Kafkasya Ermenilerini değil aynı zamanda Doğu Anadolu’nun değişik bölgelerinden göçen Ermenilerin de Erzurum’a girişini engellemeye başladı. Rus göçmenleri haricinde bu topraklara girmek yasaktı. Rusya kolonizasyon faaliyetleri dâhilinde tıpkı başta Kars olmak üzere Erzurum ve Trabzon gibi bölgelerde halkı çeşitli toplumsal sınıflara ayırıyordu. Bu sınıf sistemine göre halk, zadeğân (dvoryanstva), ruhban (duhaventsva), kentliler (gorodrii-soslovii), köylüler (krestyantsva) şeklinde dört zümreye ayrılıyor, Rus Kazakları ise hür soylular olarak sınıflandırılıyordu.⁸⁰ Erzurum ve diğer Doğu Anadolu topraklarının işgalinden sonra uygulamaya konulan koloni projeleri de bu toplumsal ayrımlar dâhilinde hayata geçiriliyordu.

Ruslar işgal ettikleri bölgeleri idari yapı açısından da bölgelere ayırmışlardır. Bölge statüsünde olan büyük merkezlere “**Oblast**”, daha küçük, bölüm olarak nitelendirdikleri merkezlere “**Oknug**” adı verilen idari yapılar oluşturmuşlar ve buralara çeşitli yönlerden hak ve yetkililere sahip Askeri yöneticiler atamışlardır. Erzurum ise Rus ordularının bulunduğu dönemde “**Oblast**” statüsünde yönetilmiştir.⁸¹

⁷⁸ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, s. 94-95; Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and Great Powers**, s. 107.

* Ruslarda 1.09 hektara denk olan arazi ölçü birimidir.

⁷⁹ Hüsamettin Yıldırım, “**Rusların Doğu Anadolu’da Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri**”, XI. Türk Tarih Kongresi, V (5-9 Eylül 1990), Ankara, 1994, s.1981.

⁸⁰ Ortaylı, **Çarlık Rusya’sı Yönetimde Kars**, s. 347.

⁸¹ Rus Askeri Yönetim birimleri olan ve General Valiliğe bağlı çalışan Oblast ve Okruglar ve bunların yöneticileri’nin hak ve yetkileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Richard

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren Rusya, geliştirdiği taarruzların asıl hedefi olan, Erzurum'u 16 Şubat 1916'da işgal etmiştir. Rusların taarruz ve ilerlemeleri sırasında şehrin doğusunda bulunan Deveboynu, Uzunahmet gibi istihkâmlarda Erzurum halkının da milis kuvvetleri şeklinde savaşı sonucunda çok kanlı mücadeleler verilmesine rağmen, Rus Orduları Erzurum'a girişlerinde çok fazla zorlanmamışlardır. Çünkü bu sırada Türk Ordusu şehrin batısındaki Ilica istikametinde çekilmeye başlamıştı. İşgalci Ruslara karşı sadece geride bırakılan küçük artçı birlikleri mücadele etmiştir.

Erzurum, halkı Rus işgalinde ve müteakip günlerde çok büyük sıkıntılar çekmiştir. Henüz Sarıkamış muharebelerinin yapıldığı sıralarda, Erzurum ve civarındaki bölgelerin halkı Rusların yanlarında getirdikleri Ermenilerin zulmüne uğramamak için evlerini barklarını, topraklarını terk etme yolunu seçmişlerdir. Hatta Osmanlı hükümeti dahi bu yönde çeşitli önlemler almıştır. Fakat buna rağmen göç edemeyen Erzurum halkı, Ermenilerin hayali devletlerinin başkenti olarak düşündükleri Erzurum'da yağma ve katliam faaliyetlerine maruz kalmaktan kurtulamamışlardır. Göçler nedeniyle Türk halkının büyük bir çoğunluğundan arınmış Erzurum'a sahip olan Rusya, burada derhal bir tahkim faaliyeti ile birlikte yeni bir idari sistem kurmaya başlamıştır. Geçici olmasına rağmen, esasında bu idari teşkilat gelecekte Rusların bu bölgede kuracakları idari yapının temelini oluşturacak olan bir alt yapı çalışması idi. Çünkü Erzurum, Ruslar ve tarihi Rus siyaseti için oldukça büyük bir öneme sahipti ve Ruslar buradan bir daha hiç çıkmamak üzere planladıkları bir idari sistemi kurmak istiyorlardı. Anadolu'nun kilidi konumundaki Erzurum, Rusya'nın tarihi emelleri ve Doğu Anadolu'nun diğer savunmaya elverişli verimli topraklarını ilhak edebilmesi için oldukça önemli bir konumdaydı. Hatta Çarlık hükümeti, Erzurum'a verdiği önemden dolayı daha önce bu bölgeleri elde etmek için vaatlerde bulunduğu Ermenileri dahi işgalin ilk günlerinden itibaren Erzurum'a sokmamıştır.

Erzurum'da işgalin ilk günlerinde yaşanan olaylardan bir diğeri ise, başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyasından buraya yapılan yardım faaliyetleridir. Bu yardım faaliyetleri Azerbaycan'daki bir takım vatanseverler öncülüğünde başlatılmış ve kısa zamanda Türkistan ve Türk dünyasının diğer bölgelerini de içine alarak ciddi boyutlara ulaşmıştır. Çünkü Kafkasya'nın dünyaya açılan yollarının tek kavşak noktası olan Erzurum ve Doğu Anadolu yalnızca Ruslar için değil aynı zamanda Türk dünyası için de önemli bir vatan toprağıdır. Bu

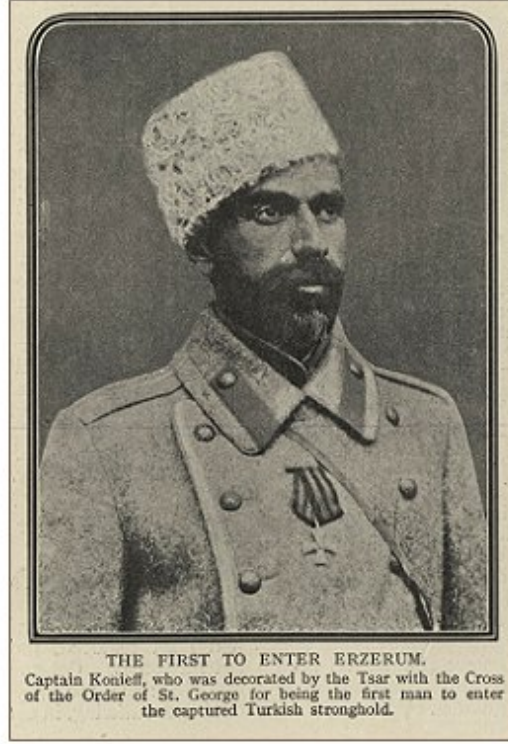
G.Hovannisian, *Armenia on the Road Independence 1918*, Los Angeles, 1967, s. 64-67; Akarca, *The Russian Administration of The occupied Ottoman Territories*, s. 17-22.

yüzden daha işgalin ilk günlerinde Rusların uygulamaya koydukları politikaların karşısında işgal edilmiş olmasına rağmen bölgeyi terk eden ahalinin ihtiyacı olan desteğin sağlanması yönünde çalışılmıştır.

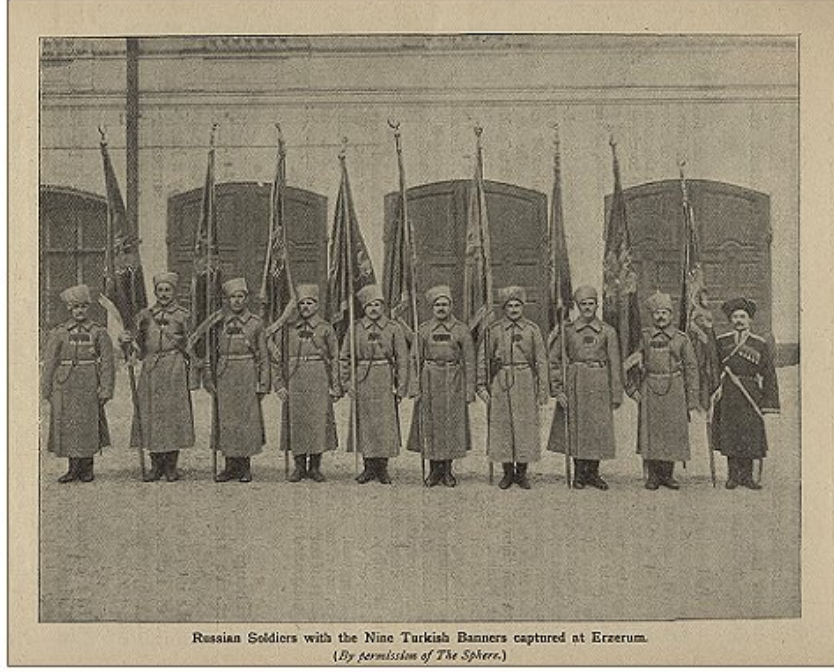
Sonuç olarak belirtilebilir ki, işgalin ilk günlerinde başta Erzurum halkının yaşadığı sıkıntılar ve Rus Hükümetinin politikaları olmak üzere işgalin ilk günlerinden itibaren yapılan ve Erzurum'un bir Türk yurdu olarak kalmasında şüphesiz büyük önemi olan yardım faaliyetleri de Erzurum tarihi incelenirken göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlardır.

Rus Birlikleri Erzurum'a Girerken

Erzurum'a ilk Giren Rus Kumandanı Yzb.Konieff

Erzurum'da Rus Askeri Tarafından Sancakların Ele Geçirilmesi

İşgal Yıllarında Erzurum Kalesi

KAYNAKLAR:

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 31, S: 81 (Aralık 1982), Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, (1915-1920), Yayın No: 14, Ankara, 1995.

Genel Kurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, I, Ankara, 2005.

Genel Kurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, II, Ankara, 2005.

HATIRALAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

AKARCA, Halit Dündar, **The Russian Administration Of The Occupied Otoman Territories During The First World War: 1915-1917**, The Institute of Economics, and Social Sciences of Bilkent University, YYT, Ankara, 2002.

- ASLAN, Betül, **Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) (Hatıralar-Belgeler-Kazılar)**, Erzurum, 2005.
- ASLAN, Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin, "Anadolu Türklerine" Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000.
- ATNUR, İbrahim Ethem, **"Zihinlerde Yaşatılan Göç" 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23-25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s.53-63.**
- Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e**, Ankara, 1934.
- BALCI, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul 2004.
- BALKAN, Recep, **"Azap Muharebelerinde Türk ve Rus Süvarilerinin Oporetif Hareketleri**, Askeri Mecmua, Sayı:112 (Mart 1939), s. 91-93
- BAŞAR, Zeki, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, (Tanık ifadeleri), Ankara,1974.
- BAYTIN, Albay Arif, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi Sessiz Ölüm Sarıkamış Günlüğü**, (Haz: İsmail Dervişoğlu), İstanbul 2007.
- ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara 1936.
- DEMİREL, Muammer, **I. Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara, 1996.
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954.
- EROĞLU, Veysel, **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995.
- Erzurum Vilayeti'nde Vuk'u Bulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu**, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 1918.
- Genel Kurmay Başkanlığı, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1983.
- Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, I, Ankara, 1993.
- GUZE, **"Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler"**, (Çev: K. Hakkı), Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 20 (1 Kanunisanı 1931).
- HAŞİMOĞLU, Mecit, **"Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi"**, Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, S.2 (1 Mart 1959), Erzurum, s.13-22.

- HAŞIMOĞLU, Mecit, “**Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi**”, TYED, S:4 (Aralık 1959), Erzurum, s.20.
- HOVANNİSİAN, Richard G., **Armenia on the Road Independence 1918**, Los Angeles, 1967.
- İki Kardeşten Seferberlik Anıları, İki kardeşten Seferberlik Anıları**, (Haz: Yıldırım Sezen), Ankara, 1999.
- İLDEN, Köprülü Şerif, **Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı**, (Haz. Sami Önal), İstanbul 2003.
- İLTER, Erdal, **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914–1916) (Tanık ifadeleri)**, Ankara, 1999.
- KARABEKİR, Kazım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev: Bahar Tınakçı), İstanbul, 2003.
- KAYA, Erol, “**I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri**”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23–25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s.79-92.
- KAYA, Erol, **I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1993.
- Kaymakam Selahaddin, “**Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans**”, Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 22 (1 Temmuz 1931).
- KOCAGÜNEY, Vehbi, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, Ankara, 1942.
- KORGANOFF, G., **La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase**, Paris, 1927.
- KORSUN, Kombrig N., **Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyni V 1915-1916 gg.**, Moskva 1938.
- LARŞER, M., **Büyük Harbde Türk Harbi**, II, (Çev: Bursalı Mehmed Nihad), İstanbul 1927.
- MASLOFSKİ, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)**, (Çev: Kaymakam Nazmi) Ankara 1935.
- McCARTY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1998.

Mehmed Emin, **Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayi-i**, İstanbul, 1338.

Mehmet Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 1338.

ORTAYLI, İlber, **Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars**, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. IX, İstanbul 1978, s.343-361.

ÖGÜN, Tuncay, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara, 1999.

ÖĞÜN, Tuncay, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara 2004.

ÖZDEMİR, Yavuz, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı**, Erzurum 2003.

Refik Savaşçı'nın Yayınlanmamış Hatıratları.

SOMAKIAN, Manough Joseph, **Empires in Conflict: Armenia and The Great Powers, 1895-1920**, New York, 1995.

TİPİ, Şeref, **Pışıppa (1860–1926)**, (Haz: Canerhan Tipi), İstanbul, 2006.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987.

UZER, Tahsin, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara 1987.

W.E.D.Allen-Muratoff Paul, **Caucasian Battlefields A History Of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828–1921**, London, 1953.

YAVUZ, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara (Tarihsiz).

YERGÖK, Ziya, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, (Haz: Sami Önal), İstanbul 2005.

YILDIRIM, Hüsamettin, **“Rusların Doğu Anadolu’da Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri**, XI. Türk Tarih Kongresi, V (5-9 Eylül 1990), Ankara, 1994, s.1979-1986.

YILDIRIM, Hüsamettin, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, Ankara 1990.

YÜKSEL, Mevlüt, **I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.